

*Technisch eindverslag restauratie
Hess-kabinetorgel
Jacobikerk Utrecht*

*Utrecht, maart / april 2012
© Peter van Dijk*

Inleiding

In de Jacobikerk te Utrecht bevindt zich sedert 2003 een buitengewoon fraai kabinetorgel dat werd geschonken door de heer J.P. Otte, lid van de wijkgemeente Jacobikerk. Het instrument werd aanvankelijk opgesteld in het noorderkoor en is in 2006 opgenomen in de Redengevende Omschrijving van het kerkgebouw in het Monumentenregister en derhalve wettelijk beschermd in het kader van de Monumentenwet-1988.

Het instrument heeft sedert de plaatsing in de Jacobikerk geen schade opgelopen als gevolg van de klimatologische omstandigheden.

In januari 2005 is door ondergetekende een (voorlopig) herstelplan opgesteld, dat in februari 2008 nader is uitgewerkt. Daarbij is, in overleg met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, uitgegaan van een conserverend herstel van het instrument.

Na een succesvolle fondswerving werd op 28 mei 2010 aan de orgelmakers Gebr. van Vulpen (Utrecht) de opdracht tot restauratie verstrekt. De restauratie is uitgevoerd in het najaar van 2010 en de winter van 2011. Vanwege verbouwingswerkzaamheden in de Jacobikerk kon het orgel pas in november 2011 weer worden teruggeplaatst. Daarbij kreeg het – na zorgvuldig onderzoek en overleg in verband met de aanwezige roosters van de heteluchtverwarming – een nieuwe standplaats, in de noorderzijbeuk. Om waterschade door schoonmaakwerkzaamheden te voorkomen is het instrument op een trekvrije grondplaat gezet.

Op 19 november 2011 werd het orgel door de organisten Peter van Dijk en Gerrit Christiaan de Gier gepresenteerd aan de familie Otte.

Het kabinetorgel werd in 1774 gebouwd door de in Gouda gevestigde orgelmaker Hendrik Hermanus Hess.

De orgelmaker Hendrik Hermanus Hess

De gegevens voor deze mini-biografie zijn ontleend aan Zandt 1962, Tollefsen 1973 en Gierveld 1977 (zie *Literatuur en bronnen*). Deze literatuur is mede gebaseerd op de autobiografische geschriften van Joachim Hess.

Hendrik Hermanus Hess werd op 10 oktober 1735 geboren in Leeuwarden. Hij overleed in Gouda op 29 juli 1794. In de Nederlandse orgelhistorie is zijn naam nauw verbonden met die van zijn oudere broer, de organist-organoloog Joachim Hess (1732-1819). Laatstgenoemde verhuisde in 1749 (op zeventienjarige leeftijd!) van Leeuwarden naar Gouda, vanwege zijn benoeming tot organist van de Lutherse Kerk aldaar. In oktober 1753 werd hij aangesteld tot organist van de Grote Kerk te Maassluis, maar reeds in januari 1754 keerde hij terug naar Gouda, als organist en beiaardier van de Grote of St. Janskerk, een functie die hij tot 1813 zou bekleden. Hij overleed in 1819 te Zeist. Joachim Hess is vooral bekend geworden door zijn dispositieverzamelingen (1774 en circa 1815); hij was tevens actief als orgeldeskundige.

Hendrik Hermanus Hess werkte aanvankelijk te Leeuwarden in de kleermakerij van zijn vader. In 1754 haalde zijn broer Joachim hem over om in Gouda als orgelmaker aan het werk te gaan. Hendrik Hermanus Hess was als orgelmaker autodidact. Hij werd met raad en daad door zijn broer Joachim gesteund, haalde zijn kennis uit vakliteratuur en deed zijn vaardigheden op door 'de kunst af te kijken' van een timmerman, een loodgieter en van zijn "Duitsche knecht, in alles capable" (waarschijnlijk de uit Graz afkomstige Johannes Josephus Mitterreither). Hendrik Hermanus Hess verwierf mettertijd een 'klinkende' reputatie als orgelmaker. Broer Joachim schreef zelfs (met enige familiale overdrijving): "wegens zijnen vindingrijken geest en zijn schoon gehoor is hij eene der grootste orgelmakers geworden."

Er zijn enige kerkorgels van H.H. Hess' hand bewaard gebleven, onder meer te Schiedam (Gasthuiskerk, 1773), Rotterdam-Charlois (Hervormde Kerk, 1784) en Kloetinge (Hervormde Kerk, 1787). 'Klankkleurrijke' instrumenten, optimaal toegerust voor de toenmalige praktijk van de gemeentezangbegeleiding.

Maar heden ten dage geniet H.H. Hess vooral grote faam als bouwer van kabinet- en bureauorgels. Er zijn er meer dan veertig daarvan bekend en dat impliceert een productiviteit in dezen waarmee Hess bij wijze van spreken posthuum een plaats in het *Guinness Book of Records* verdient. Hess' kabinet- en bureauorgels tonen – zowel qua vormgeving als qua technische opbouw - een eigen bouwstijl. Die bouwstijl evolueerde overigens in de loop van zijn werkperiode (circa 1760 – 1794) met de 'stijl-tijdgeest' mee, qua vormgeving van de Louis XV-stijl tot het Neoclassicisme, terwijl in de dispositie eenvoets registers vanaf circa 1790 veelal verdwenen. Hess' bureau-orgels zijn qua dispositie als het ware kleinere varianten van zijn kabinetorgels.

De vormgeving van Hess' kabinetorgels is ontleend aan het model van de Engelse *book case* (zie de foto op pagina 2). Deze bestaat uit een door deurtjes af te sluiten bovenkast en een onderkast met een schrijfblad, waaronder laden zijn aangebracht. De foto op het titelblad toont hoe Hess een orgel bouwde in dit, in gesloten toestand niet als orgel herkenbare, meubel: de deurtjes van de bovenkast verbergen een tweedelig orgelfrontje – met overigens loze metalen pijpen; daarachter zijn de grootste houten pijpen opgesteld –, de klaviatuur bevindt zich op de plaats van het schrijfblad en de laden in de onderkast zijn schijnladen, waarachter het binnenwerk (behalve de grootste houten pijpen) is geplaatst. Typerend voor Hess (en zijn navolgers) zijn voorts onder meer een rijk gesneden paneel (met daarin muziekinstrumenten) boven het klavier en (tussen circa 1770 en circa 1790) overhoeks geplaatste hoekstijlen met accoladevormige voorpoten (de achterpoten zijn bij Hess onveranderlijk recht).

Utrecht, Pieterskerk. Ca. 1765
Cat. 101

Obergum, Herv. Kerk. Ca. 1770
Cat. 100

Utrecht, Centraal Museum. 1792
Cat. 104

De drie hier afgebeelde kabinetorgels tonen de vormgevings-evolutie in het oeuvre van H.H.Hess. Het oudste bewaard gebleven kabinetorgel (Pieterskerk Utrecht) heeft al de karakteristieke basisvorm (en opstelling van het binnenwerk), inclusief de gebogen bovenlijst met console en het paneel boven het klavier; het snijwerk ademt nog een rococo-sfeer, de hoekstijlen van de onderkast zijn nog niet overhoeks geplaatst en de voorpoten zijn nog recht. Het instrument te Obergum is als het ware een iets oudere 'broer' van het kabinetorgel in de Jacobikerk. Het snijwerk rond de frontpijpenvelden is nog als rococo te typeren, maar het meubel toont al wel overhoekse hoestijlen en accoladevormige voorpoten; het originele paneel boven het klavier is helaas verloren gegaan. Het kabinetorgel van het Utrechtse Centraal Museum (al decennia onbespeelbaar!) heeft nog wel de karakteristieke Hess-grondvorm, maar in een neoclassicistisch gewaad, met strakke contouren en een kastbekroning in de vorm van een gebroken fronton.

Nederland kende in de 18e eeuw een rijke huismuziekcultuur, waarin het orgel een belangrijke plaats innam (een huisorgel was een statussymbool). Een belangrijk dispositie-aspect was het apart registreerbaar maken in bas en discant van doorlopende stemmen en de toepassing van aparte – 'halve' – registers voor de bas of de discant. Zo kon de bespeler in de bas en in de discant van elkaar verschillende klankcombinaties realiseren op één handklavier. Dergelijke 'halve' en 'gehalveerde' registers kwamen ook veelvuldig op tweeklaviers huis- en op een- en tweeklaviers kerkorgels voor. H.H. Hess paste dergelijke 'halveringen' in zijn een- en tweeklaviers huisorgels en zijn eenmanuaals kerkorgels in vergelijking tot andere 18e eeuwse 'Hollandse' orgelmakers 'uitbundig' toe, zonder twijfel op instigatie van zijn broer Joachim, die in zijn boek *Luister van het Orgel* (1772) veel voorbeelden geeft van het gebruik van 'halve' registers. De tweemanuaals Hess-kerkorgels tonen voor hun bouwtijd gebruikelijke 'halveringen'.

De disposities van H.H. Hess' eenklaviers kabinetorgels zijn op zichzelf gevarieerd. Dit moge blijken uit onderstaand overzicht van bewaard gebleven eenklaviers kabinetorgels van Hess. Ik ontleen het aan Gierveld 1977, catalogusnummers 98 (kabinetorgel Jacobikerk) tot en met 108, met uitzondering van 99 (originele dispositie niet geheel bekend) en 102 (een niet 'zweifelsfreie' toeschrijving aan Hess). De catalogusvolgorde is niet chronologisch, omdat van diverse instrumenten het bouwjaar niet bekend is. Ik geef hier een hypothetische chronologische volgorde, mede gebaseerd op de manuaalomvang en uiterlijke stilistische kenmerken. Er zijn voorts disposities bekend van grotere eenklaviers Hess-kabinetorgels; deze helaas verloren gegane instrumenten waren met vrijwel alle hieronder vermelde registers, of bovendien nog met een extra vulstem of een tongwerk, uitgerust. Ik neem ze niet in dit overzicht op, maar geef daarna de dispositie van het grootste eenklaviers Hess-kabinetorgel.

(Legenda: B = Bas, D = Discant. Cat. = catalogusnummer Gierveld 1977. x = gedisponeerd. - = niet gedisponeerd. Bij Hess ligt de Bas/Discant-halvering steeds op h/c'.)

Periode circa 1765- circa 1780 (manuaalomvang Cat. 101, 100, 98 C-d''; 108,107 C-f''):

<u>Registers</u>	<u>Cat. 101</u>	<u>Cat. 100</u>	<u>Cat. 98</u>	<u>Cat. 108</u>	<u>Cat. 107</u>
Bourdon 16 D	x	-	-	-	-
Prestant 8 D	x	x	x	x	x
Holpijp 8 B/D	x	x	x	x	x
Fluit travers 8 D	-	x	-	-	-
Prestant 4	x B/D	x B/D	-	-	-
Fluit 4 B/D	- (!)	x	x	x	x
Quint(prestant) 3	x B/D	x D	x D	-	x D
Quintfluit 3	-	-	x B	-	x B
Octaaf/Prestant 2 B/D	x	x (niet B/D!)	x	x	x
Fluit 2	x	-	-	-	-
Terts 1 3/5 D	x	-	-	-	-
Octaaf 1	-	x B	x B/D	-	-
Flageolet 1 B	-	-	-	x	-
<u>Datering</u>	ca.1765	ca.1770	1774	ca.1780	ca. 1780

Periode circa 1790-1794 (manuaalomvang C-f''):

<u>Registers</u>	<u>Cat. 106</u>	<u>Cat. 104</u>	<u>Cat. 105</u>
Bourdon 16 D	-	-	-
Prestant 8 D	x	x	x
Holpijp 8 B/D	x	x	x
Fluit travers 8 D	-	-	-
Prestant 4	x D	-	-
Fluit 4 B/D	x	x	x
Quint(prestant) 3	-	x D	-
Quintfluit 3	-	-	-
Octaaf/Prestant 2 B/D	x	x	x
Fluit 2	x B	x B	x B
<u>Datering</u>	ca. 1790	1792	1792

Het 'vaste' fundament Prestant 8 D, Holpijp 8 B/D, Fluit 4 B/D, Octaaf/Prestant 2 B/D is per orgel verschillend aangevuld, mede afhankelijk van de grootte van het instrument. Hess voorzag, voorzover bekend, al zijn huisorgels van een (inliggende) tremulant.

Het grootste bekende kabinetorgel van Hess – helaas niet bewaard gebleven – dateerde uit 1776 en werd gebouwd voor Mr. P. Beelaerts van Blokland, burgemeester van Dordrecht (Gierveld 1977 Cat. 91). We kennen de dispositie uit beschrijvingen van de Dordtse organist Elbertus van Eem (Van Eem ca. 1815) en Joachim Hess (Hess-vervolg ca. 1815).

Manuaal (C-e'')

Bourdon 16 D	Gemshoorn 2 B/D
Prestant 8 D	Flageolet 1 B/D
Holpijp 8 B/D	Mixtuur II B / III D (Mixtuur B / Sexquialter D?)
Echo Holpijp 8 D	Vox humana 8 B / Dulciaan 8 D
Prestant 4 B/D	Tremulant
Fluit 4 B/D	Ventiel
Quint 3 B/D	Superflua (octaafkoppel? Met de hand bedienbaar overdrukventiel?)
Octaaf 2 B/D	

Dit, volgens de beschrijvingen qua uiterlijk zeer rijk uitgevoerde instrument bevat vrijwel alle in een eenklaviers Hess-kabinetorgel denkbare registers, met als unicum de Echo Holpijp 8 D (zonder twijfel bedoeld voor echo-effecten). De klavieromvang van C-e'' markeert de overgang bij Hess van de aanvankelijke C-d'' naar de latere C-f''.

De geschiedenis van het Hess-kabinetorgel in de Jacobikerk

Dit overzicht is mede ontleend aan de bestaande literatuur en bronnen met betrekking tot de orgelmaker Hess en het onderhavige kabinetorgel (zie *Literatuur en bronnen*).

Een geschilderd opschrift boven het klavier vermeldt: *H.H. Hess. Me Fecit. Goudae. 1747*. De toeschrijving aan Hendrik Hermanus Hess (1735-1794) is onomstreden, het jaartal kan echter niet juist zijn, gelet op Hess' geboortejaar, op het feit dat hij pas vanaf 1754 actief werd als orgelmaker en op de Louis XV-stijl van het meubel. Naar alle waarschijnlijkheid zijn de twee laatste twee cijfers in het jaartal verwisseld; een datering op 1774 is namelijk volstrekt aannemelijk.

De geschiedenis van het orgel is tot ongeveer het jaar 1900 in nevelen gehuld. Toen is het door de Oud-Gereformeerde Gemeente Utrecht op een veiling gekocht, volgens de overlevering vanuit particulier bezit, en opgesteld in haar kerkgebouw aan de Ambachtstraat. Naderhand is het daar – getuige een nog altijd aan de rechterbinnenwand bevestigde officiële brief – erkend als rijksmonument. Voorts is ooit – wellicht bij de plaatsing in Utrecht, maar waarschijnlijk in elk geval vóór 1959 – de stemtoonhoogte verhoogd (oorspronkelijk wellicht $a = \text{ca. } 415 \text{ Hz}$, thans $a = 433 \text{ Hz}$), de intonatie enigszins gewijzigd (toevoegen van kernsteken, incidentele opsneideverhogingen, winddrukverhoging), en is de registermechaniek voor de tremulant verwijderd.

In 1959 kocht de familie Otte (toen woonachtig in Huis ter Heide, later verhuisd naar Utrecht) het orgel. Het is toen, of kort daarna, hersteld. Hoewel daaromtrent geen documentatie is bewaard gebleven, 'vertelt' het orgel zelf dat toen onder meer een triplex-dekplaat op de bovenzijde van de windlade werd aangebracht en diverse (kapotte?) pijpen door nieuwe exemplaren werden vervangen.

De heer Otte schonk het orgel ruim veertig jaar later aan de wijkgemeente Jacobikerk; in 2003 werd het door de orgelmakers Gebr. van Vulpen, na beperkt herstel, geplaatst in het noorderzijkoor van de Jacobikerk.

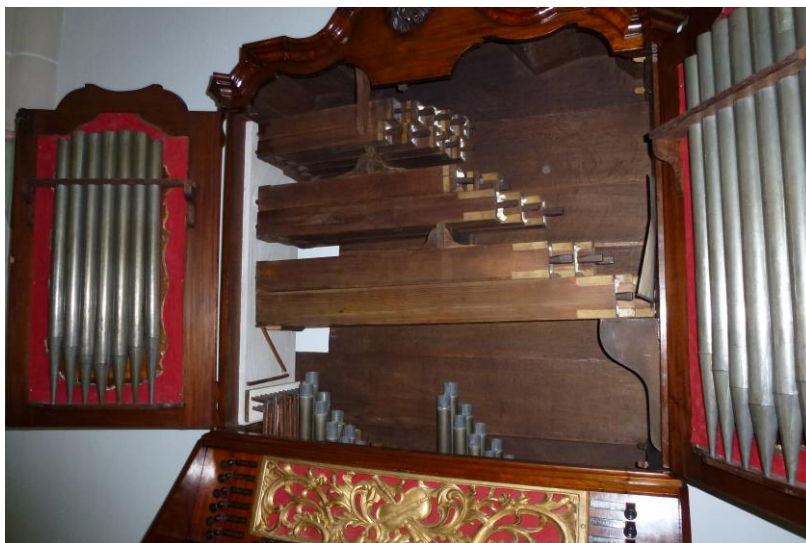
Het instrument werd juridisch eigendom van de Wijkvereniging Jacobikerk en economisch eigendom van de Protestantse Gemeente Utrecht (PGU).

In 2010/2011 is het orgel conserverend gerestaureerd door de orgelmakers Gebr. van Vulpen te Utrecht. Er is tevens een elektrische windmotor aangebracht, maar met behoud van de mogelijkheden tot voetbediening. Het orgel is thans geplaatst in de noorderbeuk van het schip van de Jacobikerk. De werkzaamheden stonden onder advies van Peter van Dijk (namens de Protestantse Gemeente Utrecht) en onder toezicht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in de persoon van Wim Diepenhorst.

Technische beschrijving van het orgel en van de restauratie

De orgelkast

Het meubel toont karakteristieke 'Hess-contouren'. Het is gemaakt van eiken, met een notenhoutfineer, en heeft de vorm van een Engelse book case. In gesloten toestand lijkt het een schrijfmeubel, met een door deurtjes afgesloten bovenkast, een met een klep afgesloten schrijfblad, en daaronder drie laden. Na het openen van de deurtjes worden twee pijpvelden (met loze frontpijpen) zichtbaar; deze pijpveldjes zijn eveneens in deurtjes gevat. Daarachter zijn de grootste klinkende houten orgelpijpen 'opgehangen'. Onder de genoemde klep bevinden zich, naar Hess' gewoonte, het – niet uitschuifbare – klavier, de registerknoppen, het windzicht (een peilstokje dat het luchtniveau van de magazijnbalg aangeeft) en een fraai gesneden paneel, waarin hier een viool en een blokfluit worden omrankt door bladmotieven. De onderkast wordt door een paneel met schijnladen afgesloten; hierachter bevinden zich de mechanieken, de windvoorziening, de windlade en het daarop geplaatste kleinere pijpwerk.

De geopende bovenkast met de horizontaal opgehangen houten pijpen

Detail van het paneel boven het klavier

Detail van de klaviatuur met rechts van de registerkonoppen het windzicht

De onderkast met (van onderen af gezien) de magazijnbalg, de windlade en de toetsmechaniek (met daarachter de metalen pijpen)

Het meubel zelf wordt – karakteristiek voor Hess tot ca. 1790 – aan de bovenzijde bekroond met een gewelfde, geprofileerde bovenlijst waarin opgenomen een console (bij dit orgel versierd met bladmotieven en een rozet), en het heeft aan de onderzijde een gewelfde onderlijst die visueel de accoladevormige overhoeks geplaatste voorpoten verbindt. Onder- en bovenkast zijn voorzien van fraai koperen beslagwerk.

De orgelkast verkeerde bij de plaatsing in de Jacobikerk in matige toestand. De schellak-politoerlaag was op diverse plaatsen verschoten, een daarop ongelijkmatig uitgeoetste boenwas 'zorgde voor' donkere vlekken en strepen, er waren materiële beschadigingen en aanzienlijke krimpschade, diverse lijmverbindingen hadden losgelaten en enkele sloten functioneerden niet meer (met in de Jacobikerk helaas de diefstal van een pijpje - a" van de Prestant 8' disc. - tot gevolg).

De orgelkast is zorgvuldig en piëteitvol gerestaureerd door meubelrestarateur Kees Vos (Utrecht). Het restaureren van dergelijke meubels is een specialisme waarin hij zich, na zijn werkperiode als meubelmaker en -restaurateur bij de Gebr. van Vulpen, verder heeft ontwikkeld. Met grote voorzichtigheid zijn scheuren voorzichtig van binnenuit opgevuld en zijn beschadigingen hersteld. Lijmverbindingen en sluitwerk zijn waar nodig vernieuwd. De kast is eerst gereinigd met terepentijn om de oude waslaag op te lossen, maar het politoer te behouden; vervolgens is een blanke bijenwas aangebracht en uitgeoetst. Daardoor is het patina behouden gebleven. Het snijwerk is schoongemaakt en opnieuw geschilderd. Het koperbeslag is gereinigd en opnieuw in de was gezet. Kapotte sloten zijn vervangen door nieuwe. Het niet-originele bankje is gehandhaafd en hersteld.

De windvoorziening

Zoals vanaf de tweede helft van de 18e eeuw gebruikelijk bij kabinetorgels is het windtoestel (magazijnbalg met daaronder een schepbalg) onder in de onderkast gepositioneerd. Het windtoestel is integraal bewaard gebleven. Er zijn twee losse voetbedieningen aanwezig: de originele aan de voorzijde en een latere aan de rechterzijkant. Wanneer deze laatste is aangebracht, is niet bekend. In de originele situatie stond de bespeler voor het klavier en bediende hij/zij de voettrede in principe zelf. Het combineren van orgelspelen en treden is geen sinecure. Bij diverse huisorgels (met name als ze in de 19e eeuw naar kerken werden overgeplaatst) is naderhand de voetbediening naar de zijkant verplaatst; de situatie met twee mogelijkheden tot voetbediening in de Jacobikerk is uniek. Het leer van de balgen was sterk uitgedroogd en de steun voor de windtrapper aan de rechterzijkant was afgebroken. De balgen zijn opnieuw beleerd en beide voetbedieningen zijn waar nodig hersteld.

Rechts de originele trede, links die voor de zijkantbediening

Daarnaast werd door de wijkgemeente Jacobikerk de wens geuit om ook de beschikking te hebben over een elektrische windvoorziening. Na demontage van het orgel bleek het mogelijk om een windkanaal (met terugslagklep) vanaf een elektromotor links boven naast de magazijnbalg in te laten; er is een windmotor in een kleine dempkist links naast het orgel toegevoegd. Het orgel kan thans zowel middels de motor als met voetbediening van wind worden voorzien.

Op enig moment was de (inliggende) tremulant met bijbehorende mechaniek verwijderd. De registerknopen het registerplaatje bleven echter bewaard. Op basis van de nog aanwezige sporen en authentieke voorbeelden is de tremulant gereconstrueerd. Bij 18e eeuwse huisorgels is de werking

in het gunstigste geval weliswaar beperkt maar desalniettemin effectief. Zo ook hier!

9

Klaviatuur en mechanieken

De constructie en de uitvoering van de klaviatuur en de mechanieken representeren de factuur van Hess en zijn geheel origineel: een niet inschuifbaar handklavier (met voor Hess karakteristieke geprofileerde ebbenhouten bakstukken en een eveneens ebbenhouten klavierlijst) en een uitwaaiende stekermechaniek naar de chromatisch ingedeelde windlade, die direct boven het windtoestel, maar aanzienlijk lager dan het handklavier is geplaatst. De registerknoppen zijn ter weerszijden van het handklavier geplaatst, die voor de Bas – gezien de chromatische windlade-indeling uiteraard - ter linker- en die voor de Discant ter rechterzijde. De registerplaatjes (origineel) en de registerknoppen zijn van ebbenhout. De registerwalsen zijn van gietijzer.

Klaviatuur en mechanieken verkeerden in heel redelijke staat, de toetsen hadden iets speling en lagen qua hoogte niet alle op hetzelfde niveau. Alle mechaniekdelen zijn conserverend hersteld, waarbij het toetsniveau waar nodig door extra vilt op de stekers is gecorrigeerd. Het ijzerwerk van de registermechaniek is ontroest en opnieuw zwart geschilderd. De registermechaniek voor de tremulant is gereconstrueerd.

De gereconstrueerde tremulant

De windlade

De laagliggende windlade is, als gemeld, chromatisch ingedeeld. Het voor de windlade-indeling en/of de hoogte van de onderkast tot grote pijpwerk is afgevoerd. De grootste houten pijpen zijn horizontaal in de bovenkast opgehangen en worden gevoed vanuit een tegen de linkerkant geplaatste verticale vervoerplank. Het betreft hier C-d van de Holpijp 8' en C-Fis van de Fluit 4'.

De windlade vertoonde voor de restauratie door- en bijspraak. Aan de onderzijde en in de ventielkast waren scheuren zichtbaar. Op grond daarvan was reeds duidelijk dat een algehele windlade-restauratie noodzakelijk zou zijn. Deze is dan ook uitgevoerd, op 'klassieke' wijze. De windlade moet al rond 1960 zijn hersteld. Daarvan getuigen onder meer de bevestiging en de leer-vilt 'bekleding' van de ventielen en de (in slechte staat verkerende) triplex-dekplaat. Deze

dekplaat is bij de restauratie verwijderd. Er is geen nieuwe dekplaat aangebracht, om de oorspronkelijke windtoevoer naar de pijpen - van groot belang voor de toonvorming! - weer in ere

te herstellen. Om de windlade te beschermen tegen ongunstige klimaatinvloeden (verwarming) is de bovenzijde van de lade doorlopend met leer belegd en zijn enkele 'dilatatievoegjes' aangebracht; voorts zijn aan de onderzijden van de pijpstokken Liegelind-ringen gelijkmd. Zodoende kan het uitzetten en krimpen als gevolg van het verwarmen van de kerk voldoende (bij normaal stookgedrag!) opgevangen worden. De bevestiging van de ventielen is gehandhaafd; deze is weliswaar niet historisch, maar functioneert goed. De ventielen zijn gevlakt en, naar 'authentiek' gebruik, met twee lagen schapeleer belegd.

Pijpwerk, klank en dispositie

Het metalen Hess-pijpwerk is op een vijftal pijpjes na bewaard gebleven. Deze zijn weer 'ingevuld', conform de factuur en de mensuratie van het originele pijpenbestand.

De metalen pijpen tonen een typische Hess-factuur, met bijgedrukte labia. De bovenlabia lopen iets trapeziumvormig toe en zijn aan de bovenzijde gerond. De onderlabia zijn aan de onderzijde gerond.

De metalen pijpen zijn in hun huidige gedaante waar nodig zorgvuldig en voorzichtig hersteld. De niet-originele kernsteekjes en ook de hier en daar verhoogde opsmeden zijn daarbij gehandhaafd.

Metalen Hess-pijpjes (op de voorgrond de stekermechaniek)

Rond 1960 waren diverse houten pijpen – om onbekende reden(en) – vervangen door nieuwe exemplaren. Hoewel deze qua houtsoort en factuur afwijken van de originele houten Hess-pijpen konden ze worden gehandhaafd en qua intonatie aangepast.

Het houten pijpwerk is hersteld; waar nodig zijn stoppen voorzien van (nieuwe) leer.

Na demontage van het instrument is het pijpwerk geïnventariseerd door Wim Diepenhorst en ondergetekende. Daarbij bleek onder meer dat van diverse Hess-pijpen (met name in de Holpijp 8' en de Fluit 4') de opsmeden op enig moment waren verhoogd en dat de stemtoonhoogte was verhoogd. De voor de demontage gemeten winddruk van 52 mm. leek, gezien andere Hess-huisorgels, aan de (te) hoge kant.

Nadat alle orgeldelen waren gerestaureerd en weer ingebouwd is de intonatie zorgvuldig nagelopen. Het nog van originele opsmeden voorziene pijpwerk liet horen dat de winddruk inderdaad wat te hoog was.

Mogelijk zijn bij de plaatsing in het kerkgebouw van de Oud-Gereformeerde Gemeente te Utrecht rond 1900 de winddruk en diverse opsmeden verhoogd, in een poging om het instrument in deze kerkzaal meer klankkracht te geven. De niet-originele kernsteekjes en de stemtoonverhoging passen ook in het orgelbouwkundige beeld van rond 1900. In elk geval zijn deze wijzigingen niet rond 1960 uitgevoerd.

Inmiddels weten we, dankzij voortgeschreden kennis en inzicht, dat winddrukverhogingen vooral

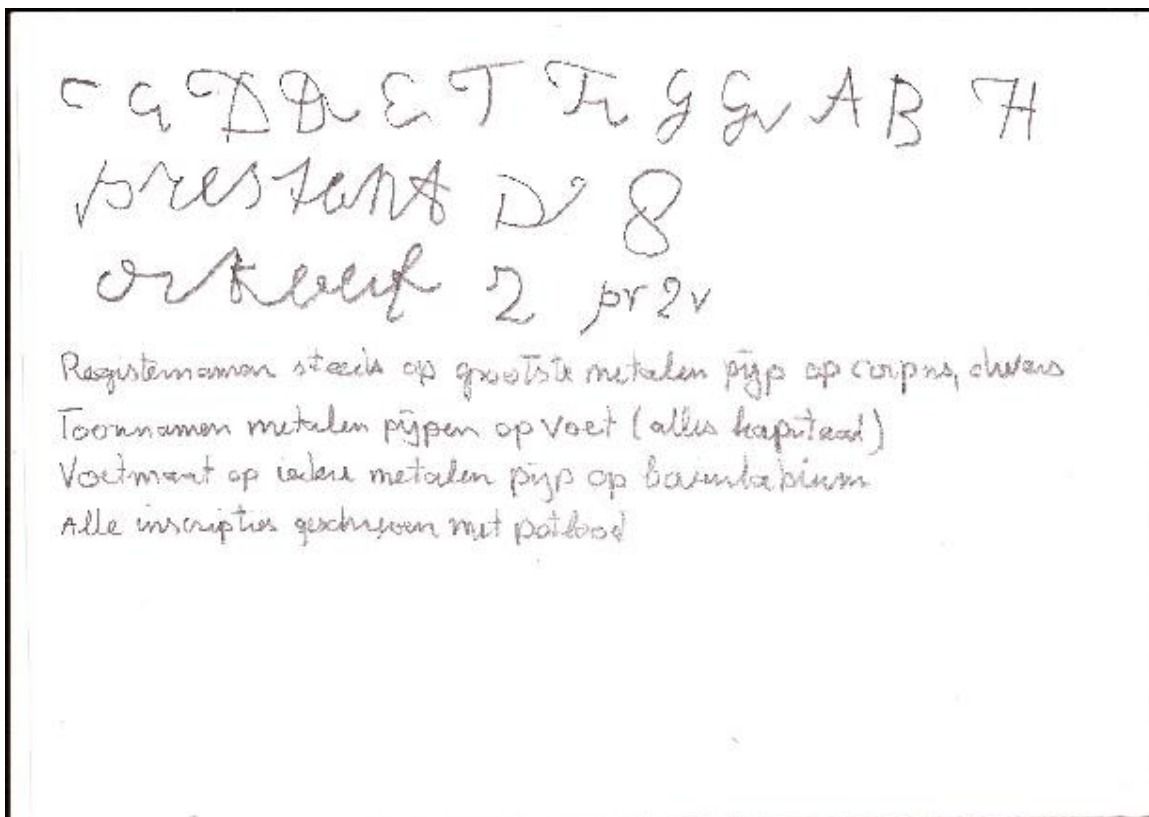
niet automatisch meer klankkracht opleveren, dat opsnode-verhogingen ten koste kunnen gaan van

de helderheid en de duidelijkheid van de toon, en dat kernsteken weliswaar bijgeluiden bij de pijpenaanspraak elimineren maar ook de levendigheid en de soeplesse daarvan nadelig kunnen beïnvloeden. Gelukkig bleken de intonatie-wijzigingen aan het Hess-pijpwerk niet ingrijpend en deels (winddruk, voetopeningen, kernliggingen en -spleten) zonder materiëel ingrijpen (dus reversibel) retoucheerbaar.

Rekening houdend met de na 1774 opgesneden pijpen bleek een verlaging van de winddruk tot 47 mm. mogelijk. Dit had, in combinatie met het weer met elkaar in evenwicht brengen van voetopeningen, kernliggingen en -spleten, een bijzonder positieve invloed op de soeplesse van de pijpenaanspraak en de 'ontspannenheid' van de stationaire toon. Zo doende kon met minimale middelen toch weer een karakteristiek Hess-klankbeeld worden teruggewonnen: kamermuzikaal, elegant, helder en kleurrijk.

Ondanks het gegeven dat kabinetorgels niet voor grote kerkzalen zijn geconcipeerd, is de klank in de Jacobikerk verrassend draagkrachtig. Het kan in een kamermuzikale 'setting' zeer goed functioneren.

Ter documentatie hier van het Hess-kabinetorgel een inscriptie-alfabet en enkele inscriptie-kenmerken.

De registeropschriften luiden:

(links van het klavier)

Holpyp 8 V:

Quintfl: 3 V: lh:

Fluyt 4 V:

Prestant 2 V:

Octaaf 1 V:

tremulant

(rechts van het klavier)

Holpyp 8 V:

Prestant 8 V: rh

Fluyt 4 V:

Quintpr: 3 V: rh

Prestant 2 V:

Octaaf 1 V:

Manuaalomvang : C-d'''

Deling Bas/Disc. h/c'

De dispositie:

Holpyp 8 V. Bas/Disc.	Gedekt. Bas eiken (deels ca. 1960 vernieuwd in grenen), Disc. Metaal.
Prestant 8 V. Disc.	Metaal, open.
Fluyt 4 V. Bas/Disc.	Hout, Bas gedekt, Disc. open met metalen stemklepjes. C-fis' grenen, g'-gis' eiken, af a' grenen (enkele pijpjes ca. 1960).
Quintfluit 3 V. Bas	Hout, gedekt (deels ca. 1960 vernieuwd in grenen).
Quintprestant 3 V. Disc.	Metaal, open.
Prestant 2 V. Bas/Disc.	Metaal, open (op de pijp C zelf aangegeven als <i>Octaaf 2</i>).
Octaaf 1 V. Bas/Disc.	Metaal, open.
Tremulant	Inliggend (in 2011 gereconstrueerd).

Stemtoonhoogte a = 433 Hz, stemming evenredig zwevend.

Tenslotte

Het prachtige Hess-kabinetorgel is een kostbaar en vorstelijk geschenk en het is buitengewoon verheugend dat de restauratie kon worden gerealiseerd. Graag feliciteer ik alle betrokkenen met het zowel visueel als orgelbouwkundig uitstekende resultaat.

Vanuit de PGU hebben Theo Kralt (h.t. voorzitter van het College van kerkrentmeesters) en Laurent Paulussen (directeur van het Stedelijk Dienstencentrum van de PGU) deze restauratie geïnitieerd en gestimuleerd. Arie Noordermeer verzorgde in opdracht van de PGU de fondswerving; daartoe stelde hij onder meer een zeer goed 'bidbook' samen.

De komst van het kabinetorgel is sterk ondersteund door Theo Teunissen, voormalig organist van de Jacobikerk. Zijn opvolger, Gerrit Christiaan de Gier, zette die ondersteuning met grote betrokkenheid voort. Ik dank hen beiden bijzonder voor de harmonieuze samenwerking. Vanuit de wijkgemeente Jacobikerk hebben diverse personen de plaatsing en de restauratie logistiek ondersteund. Graag noem ik hier Christiaan Plaat.

De familie Otte heeft het project steeds met grote belangstelling gevolgd en het was zeer verheugend dat de 102e verjaardag van de schenker van het kabinetorgel gevierd kon worden met een presentatie van het gerestaureerde instrument.

Voorts dank ik de RCE, in de persoon van Wim Diepenhorst, voor de hartelijke en collegiale samenwerking. Zijn bijdrage heeft zich niet beperkt tot het wettelijk verplichte toezicht, maar hij had ook een zeer actief aandeel in de inhoudelijke besluitvorming en de pijpwerk-inventarisatie.

Hoezeer actieve betrokkenheid, logistieke ondersteuning en deskundige advisering ook van belang zijn geweest, het welslagen van dit restauratieproject is in de eerste plaats de verdienste van de restaurateurs. Vanuit een sterke betrokkenheid en met groot vakmanschap hebben zij het werk zeer piëteitvol uitgevoerd. Leo Hardeman, Ferry Op den Kamp, Ad-Jan Smitsman en Martijn Verduijn waren belast met de demontage, de technische restauratie en de hermontage in de Jacobikerk. Kees Vos restaureerde het meubel, en Adriaan van Rossem verzorgde het intonatieherstel. Rijk van Vulpen leidde en coördineerde de werkzaamheden. Graag dank ik hem en zijn team voor hun inzet en voor het even hartelijke als constructieve overleg gedurende het gehele restauratieproces.

De wijkgemeente Jacobikerk wens ik van harte geluk met deze buitengewone verrijking van haar muziekinstrumentarium. Moge dit kabinetorgel in erediensden en concerten veelvuldig tot klinken komen. Soli Deo Gloria.

Peter van Dijk.

Orgeladviseur Protestantse gemeente Utrecht.

Colofon

<i>Opdrachtgever</i>	Protestantse Gemeente Utrecht (PGU), vertegenwoordigd door Theo Kralt en Laurent Paulussen.
<i>Fondswerving</i>	Arie Noordermeer (in opdracht van de PGU).
<i>Contactpersonen Jacobikerk</i>	Gerrit-Christiaan de Gier (organist), Wim Dekker, Christiaan Plaat, Kees Rijksen.
<i>Orgelmakers</i>	Gebr. van Vulpen (Utrecht): Rijk van Vulpen Leo Hardeman Ferry Op den Kamp Adriaan van Rossem Ad-Jan Smitsman Martijn Verduijn.
<i>Meubelrestaurateur</i>	Kees Vos (Utrecht).
<i>Adviseur</i>	Peter van Dijk (namens de PGU).
<i>Toezicht</i>	Wim Diepenhorst (namens de RCE).

Literatuur en bronnen

- Bouman 1943 Mr. A. Bouman, *Orgels in Nederland*. Amsterdam 1943, afbeelding 60 (situatie in de kerk van de Oud-Gereformeerde Gemeente te Utrecht). Van
- Dijk 1979 Peter van Dijk, *Registratiekunst in 18e eeuwse Nederlandse bronnen*. In: *Het Orgel*, 75e jaargang, no. 7/8, juli/augustus 1979, 264-280.
- Van Dijk 2008 Peter van Dijk, *Herstelplan Hess-kabinetorgel Jacobikerkerk Utrecht*. Utrecht 2005/2008 (typoscript).
- Van Dijk 2010 [Peter van Dijk], *Utrecht / 1774 Jacobikerkerk Kabinetorgel*. In: Encyclopedie *Het Historische Orgel in Nederland Supplement*. Nationaal Instituut voor de Orgelkunst 2010, 35-36.
- Van Eem ca. 1815 E. van Eem, *Aantekening van zommige Vernieuwde en Verbeterde Dispositiën in Kerkorgelen als mede Dispositiën van eenige Kerk-Cabinet en Bureau Orgels ...*. Handschrift Dordrecht ca. 1815. Uitgave Boeijenga Sneek 1970.
- Gierveld 1977 Arend Jan Gierveld, *Het Nederlandse huisorgel in de 17de en 18de eeuw*. Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis 1977. Betreffende het kabinetorgel in de Jacobikerkerk pagina's 151-152 (catalogusnummer 98), 439-441 (mensuren), afbeeldingen 47 en 48.
- Hess 1772 Joachim Hess, *Luister van het Orgel*. Gouda 1772. Facsimile-editie Frits Knuf 1976, bezorgd door Herman S.J. Zandt.
- Hess 1774 Joachim Hess, *Dispositien der merkwaardigste kerk-orgelen ...*. Gouda 1774. Facsimile-editie Frits Knuf 1980, bezorgd door Arend Jan Gierveld.
- Hess-vervolg ca. 1815 Joachim Hess, *Dispositiën van Kerk-Orgelen ... Vervolg*. Handschrift ca. 1815. Uitgave door J.W. Enschede, Amsterdam 1907.
- Noordermeer 2009 [Arie Noordermeer], *Restauratieproject 2009 Kabinetorgel (Hess, 1774) Jacobikerkerk*. Protestantse Gemeente Utrecht 2009.
- Tollefsen 1973 Randall H. Tollefsen, *Towards a biography of Joachim Hess*. [Utrecht] 1973. Doctoraalscriptie (typoscript).
- Verloop 1972 (Gerard Verloop), *Huisorgels. 11. Kabinetorgel*. In: *de Mixtuur*, nummer 6, maart 1972, 101-103 (met een beschrijving, een foto en mesuren).
- Zandt 1962 Herm. S. J. Zandt, *Joachim Hess, "kunstrijk en beroemd Orgel- en Klokken-Speeler" en zijn broer, de orgelmaker Hendrik Hermanus*. In: *Het Orgel*, 58e jaargang, no.1, januari 1962, 1-10.

Archief Gebr. van Vulpen (offerte d.d. 22-02-2008 en gegevens over het Hess-kabinetorgel in de Hervormde Kerk te Lobith).

Informatie van de heer J.P.Otte.

Orgelarchief Peter van Dijk (onderzoek en foto's Hess-kabinetorgel Jacobikerkerk Utrecht).

Orgeldatabase www.orgbase.nl Piet Bron (foto's andere Hess-orgels).